

Kiss Réka

***Normakövető és normaszegő lelkészek
a kora újkorban a Küküllői Református
Egyházmegye iratainak tükrében***

1712. november 16-át írunk. Küküllővárrott járunk, Erdély egyik legjövedelmezőbb, a fejedelmi udvar által támogatott parókiáján és egyben a Küküllői Református Egyházmegye esperesi székhelyén.¹ A parókián református lelkészek gyülekeznek, mindnyájan az egyházmegyében szolgálnak, élükön a *tractus* esperesével, Bonyhai Simon Györggyel. Az összegyűlt nagytiszteletű urak az esperesi szentszék, azaz egyházmegyei bíróság tagjai, amely – többek között – egyházi törvényszékként, azaz az egyházi tisztségviselők (lelkészek, tanítók) és feleségeik fegyelmi fórumaként működött.² A vidék csak most ocsúdott a Rákóczi szabadságharcot kísérő hosszú háborús időszak pusztításaiból, s a fiatal, agilis esperesre várt a feladat, hogy az egyházmegye életét újjászervezze.³

¹ A tanulmány háttérében két korábbi írás és a szerző időközben megjelent doktori értekezése (Kiss 2011) áll.

² Korszakunkban Erdélyben a református egyházkormányzat és egyben az egyházfegyelmem gyakorlásának két legjelentősebb fóruma az évenkénti legalább egyszeri esperesi látogatás, illetve az egyházmegyei, ún. parciális zsinat bírósági testülete volt. Mindkettő tisztán lelkesi testület volt, szemben a Kálvin által felállított modellel, amely az egyházfegyelmezést a laikus presbiterékből és lelkészekből álló konzisztóriumokra bízta. A testület tevékenységének döntő hányadában házassági törvényszékként működött, itt tárgyalták az eljegyzések, illetve házasságok felbontására irányuló kereseteket, az ún. *matrimonialis causas*kat, de itt tárgyalták a laikusokat érintő súlyosabb egyházfegyelmi esetet, amelyekben az esperesi vizitáció helyben nem tudott ítéletet hozni, s nem utolsósorban az egyházmegyei törvényszék volt az egyházi tisztségviselők (lelkészek, tanítók) fegyelmi fóruma is. – Illyés G. 1932. 179–183, 213–219; Juhász 1947; Buzogány – Ósz – Tóth 2008a, 2008b, 2009. A református egyházkormányzat és -fegyelmezés európai és erdélyi modelljeiről, valamint a küküllői jegyzőkönyvekről szóló további adatokhoz, illetve a kapcsolódó bőséges irodalomhoz lásd: Kiss 2011.

³ Bonyhai vezette be az éves vizitációk során az egyházfegyelmi esetek tételes, katalógusszerű, írásbeli regisztrálásának szokását, és esperessége alatt vált bevett gyakorlattá a laikusok különböző normasértéseit rendszeresen regisztráló új vizitációs gyakorlat is.

Ezen a napon az egyházmegyei bíróság nyolc ügyet tárgyalta. Öt válóper mellett három lelkipásztor ügyében, köztük egy különösen nagy közfelháborodást okozó esetben, a kerelőszentpáli és ugrai gyülekezet lelkészének, Kendi Mihálynak botrányos törvényszegései felett kellett ítéletet hoznia a palástos testületnek. Kendit a következő vádak miatt idézte perbe Bonyhai Simon esperes: „1. Mert kegyelmed példás részegeskedésével nagy botránkoztatásokat tölt, a praedikálásokban is alig állhatott, részegen ugrált, szitkozódott, mocskosakat szólt. 2. Mert a feleségének rít, tisztátalan életét tudván, igazítás nélkül velle lakott. 3. Mert a cselédi rít botránkoztató életet nem szabályozta meg. 4. Mert a felesége nyilvánvaló paráznességgel vádoltatik.” Az egyházmegyei bíróság a legsúlyosabb büntetést szabta ki Kendire: felfüggesztette lelkipásztori tisztségéből (*suspendáltassék ab officio*), emellett a „megbotránkoztatott eklézsia megkövetésére”, azaz eklézsiakövetésre ítélték, házasságát pedig felbontották. Miként az ítélet fogalmaz: feleségétől „*absolute divortiatassék, mind két fél ligában vetessék, a felesége excommunicáltassék.*” Egy utólagos bejegyzés szerint maga Kendi Mihály is ekléziát követett.⁴

Kendi több egyházi törvény ellen is vétett. Egyfelől súlyos hivatali és erkölcsi kihágást követett el, amikor részegen prédikált, másfelől paráznességgel vádolt felesége ellen nem indított eljárást, hanem továbbra is együtt élt vele. Ez utóbbi még a részegen való prédikálásnál és a hivatali mulasztásnál is nagyobb véteteknek, főbenjáró bűnnek számított. Az erdélyi reformátusok törvénykönyvének tekintett Geleji-kánonokban (1649) is rögzített korabeli jogi felfogás értelmében ugyanis a házasságtörés a házasság felbontását kikényszerítő cselekedetnek minősült. Olyan főbenjáró bűnnek számított, amelyben a sértett fél köteles volt a világi bíróság előtt vádat emelni, s ha az ügyet eltitkolta, vagy parázna házastársával továbbra is együttélt, maga is bűnössé vált. Éppen ezért Kendit ugyanúgy „ligába vetette” az egyházi bíróság, mint a feleségét. A házasság felbontására okot adó, bűnösnek ítélt fél büntetései közé tartozott az újbóli házassághoz kötés tilalma – ez volt a *liga* –, míg a bevett gyakorlat szerint az ártatlan fél újraházasodhatott. A szentpáli lelkész azonban saját bűnössége miatt szintén házassági tilalom alá került.

Kendi Mihály kisebb-nagyobb viselt dolgaival ráadásul nem 1712-ben foglalkozott először az egyházmegye fegyelmi fóruma. Két évtized leforgása alatt összesen hatszor került konfliktusai, normaszegései miatt az esperes látókörébe. Számba véve Kendi fegyelmi ügyeit, a sorban találhatóak szolgálati vétségek, életvitellel kapcsolatos panaszok, erkölcsi kihágások, gazdasági jellegű konfliktusok egyaránt. Már első szolgálati helyének elfoglalása sem volt zökkenőmentes. A vizitációs feljegyzések lelkipásztorsága első évében a korábban is ott szolgáló tanító, Tótfalusi Sámuel és az új lelkész közötti konfliktusról tanúskodnak. A konfliktus természetéről keveset lehet tudni, egy utólag beszúrt bejegyzés azonban arra enged következtetni, hogy a két család közötti rivalizálás lehetett a

⁴ KükEhmLvt prot. I/2. 1712. 465–466.

„botránkozató veszekedések” egyik forrása, ami a templomi reprezentáció, a lelkészné és a tanítóné templomi ülőhelye körüli vitában, székerében csúcsosodott ki, illetve vált az egyházvezetés számára is szankcionálandó valósággá.⁵ A rendszerint Szent Mihály-nap táján tartott pap-, illetve tanítómarasztás során a korábbi tanító elkerült a nagykendi eklézsiából, ugyanis az esedékes egyházmegyei zsinat már a Kendi Mihály és az új tanító, Nyújtódi Márton iskolamester közötti konfliktust tárgyalta. Nyújtódit botrányos életvitele miatt súlyos büntetésre ítélte az egyházi törvényszék: megpálcázták, hivatalából felfüggesztették, és minden egyházi tisztségtől eltiltották.⁶ Bár a következő közel egy évtizedben a lelkésszi és tanítói javadalom körüli perpatvarok, bérhátralékok, a terményadó mennyisége és minősége körüli konfliktusok más egyházközségekhez hasonlóan itt is visszatérő témáját adták az egyházlátogatásoknak, a források nem rögzítettek kirívó rendellenességet a kendi eklézsiákban. A gyülekezet évről évre megmarasztotta lelkészét, és Kendi Mihály sem keresett másik egyházközséget magának, miközben mind 1698-ban, mind 1699-ben és 1700-ban is új tanítója lett a két falunak. Az 1705. évi egyházmegyei zsinat azonban újfent a kendi lelkész és az akkori tanító közötti elmérgesedett viszonyt volt kénytelen tárgyalni. *„Mivel a nagykendi praedikátor és mester között régtől fogva veszekedés vagy, és a Szent Partialisnak elébbeni törvényeivel is nem gondoltak, hanem újjólag az egymás között való egyességet felbontották, azért tetszett a Szent Partialis törvényének, hogy mindenik büntetésen maradjon, a praedikátor fizessen hat forintot, és a mester pedig megpálcáztassék, és az ecclesiából elimináltassék.”*⁷ Az ítélet szövegéből kihámozhatóan a Kendi és Illyefalvi Bálint tanító közötti konfliktusok hosszabb időre tekinthettek vissza. A Rákóczi-szabadságharc harci cselekményei azonban felbolygatták az egyházmegye életét, a szokásos éves esperesi vizitáció rendszertelenné vált, több évben kényszerűségből elmaradt, s az egyházmegyei zsinatok üléseiről is csak töredékes jegyzőkönyvek maradtak ránk. Így azt sem tudjuk, hogy mikor és milyen döntések előzték meg a lelkész és tanító pereskedését. Mindenesetre a nagykendi egyházközségből tíz év alatt a második tanítót távolították el egyházfegyelemi úton. De nem kevésbé érdekes az egyházi bíróság végzésének Kendi Mihályra vonatkozó záró passzusa sem: *„A praedikátor pedig nem azt érdemlené [mármost 6 forint büntetést – K.R.], de a mostani szoros üdöben az ecclesiát megtekintvén, hogy ne maradjon praedikátor nélkül, a depositiot leengedvén esztendeit töltené ki, és azután Társaságunkból kimennyen.”* Kendi Mihály „bűnlajstromát” nem jegyezték le, fegyelmi vétségei azonban minden bizonnyal súlyosak és kirívóak lehettek, ha az esperes csupán a paphiány miatt tekintett el letételétől.

A kuruc harcok miatt töredékes feljegyzések szerint a következő alkalommal az 1711. évi vizitáció során merült fel panasz Kendi ellen. Az okot ezúttal is

⁵ KükEhmLvt prot. I/2. 1696. 225.

⁶ KükEhmLvt prot. I/2. 1696. 238–239.

⁷ KükEhmLvt prot. I/2. 1703. 395.

a tanító és a lelkész közötti konfliktus adta. Az egyházközség, illetve vélhetően a patrónusok kérésére a nagykendi lelkész és a tanító ezúttal elkerülték a körültekintőbb és egyben az egyházközség számára is körülményesebb vizsgálattal, tanúk meghallgatásával járó egyházi bírósági eljárást, a két haragos, egymással „mocskolódó” fél számára megengedték, hogy a vizitáció fórumán rendezzék vitájukat, s ügyük nem került egyházi törvényszék elé.⁸ Kendit azonban a továbbiakban nem marasztotta az egyházközség. Az 1712. februári egyházlátogatás során ugyanis már a kerelőszentpáli és ugrai gyülekezet lelkészeként tartották nyilván. Ekkor a vizitáció a lelkészek és tanítók javadalma körüli, a korban szinte állandósult problémák regisztrálása mellett azt is rögzítette, hogy a gyülekezet egy tagja, Tövis Mihály haragszik a prédikátorra és ezért nem jár templomba.⁹ Ilyen előzményeket követően került sor Kendi újabb, felfüggesztéssel végződő fegyelmi ügyére 1712. novemberében, melyet végezetül 1713-ban a Generális Zsinat is jóváhagyott.¹⁰

Mennyiben voltak egyediek, s mennyiben a korra jellemzőek Kendi Mihály normaszegései, konfliktusai? Tágabban megfogalmazva a kérdést: milyen lekipásztori pályaképek, élethelyzetek, egyedi vagy tipikusnak tekinthető konfliktushelyzetek bonthatóak ki egy sajátos forráscsoport, a fegyelmi ügyeket rögzítő vizitációs és bírósági források alapján? Milyen kép bontakozik ki a küllői lelkészekről, a „hitélet helyi specialistáinak”¹¹ ügyes-bajos dolgairól, akik nemcsak a nyilvános, közösségi vallási élet helyi vezetői voltak, hanem egyben az egyház által felállított erkölcsi normarendszer lokális közvetítőiként is szolgáltak?

A kérdés megválaszolásakor figyelembe kell vennünk, hogy a lekipásztori réteg nemcsak iskolázottsága, műveltsége, gazdasági helyzete, de életvezetése és normakövetése tekintetében is erősen rétegzett volt. Az általunk vizsgált források – jellegükből adódóan – pedig többnyire csupán a normasértéseket, a gyülekezet vagy az egyházi vezetés által „deviánsnak” ítélt ügyeket jegyezték fel. Azokról a papokról, akikkel szemben semmilyen kirívó panasz nem merült fel, nem sokat tudhatunk meg. A vizitáció alkalmakor legjobb esetben annyit rögzítettek, hogy „*nihil fassi sunt*”, „*a prédikátorról jónál egyebet nem hallanak*”, „*nagyon dicsérik*”, „*bivatali bűségében pontosan eljár*” stb. Így arról, hogy milyen is a „jó pap”, csak közvetett benyomásokat szerezhethetünk, forrásaink inkább arról beszélnek, hogy milyen hibákat róttak fel a „lelki vezetőnek”, ha valamilyen konfliktus támadt lelkész és gyülekezet között. Továbbá szem előtt kell tartanunk, hogy a lekipásztorok és tanítók státuszuknál fogva is a figyelem középpontjában álltak, a normától eltérő magatartásukra pedig fokozottan érzékenyen reagáltak a helyi közösségek tagjai. Konfliktusaik azért is könnyen a figyelem

⁸ KükEhmLvt prot. I/2. 1711. 415.

⁹ KükEhmLvt prot. I/2. 1712. 449.

¹⁰ KükEhmLvt prot. I/2. 1713. 546.

¹¹ Bartha Elek kifejezése: Bartha 1998. 500.

középpontjába kerülhettek, mert azok gyakorta az egyházközség szeme előtt zajlottak. Ennek egyik szélsőséges példáját az a dánymáni lelkipásztor szolgáltatta, aki a vasárnapi szertartás kezdete előtt, a templomajtóban úgy összeveszett a helybéli tanítóval, hogy – noha a gyülekezet már a templomban gyülekezett – elmaradt az istentisztelet.¹²

A papság reformációja

A protestáns lelkipásztorok társadalmi státuszának, műveltségbeli, kulturális, gazdasági állapotának kérdéseit a közelmúltban – többek között – a konfesszionalizációs paradigma körül kibontakozó viták állították ismételten a kutatói érdeklődés homlokterébe. A kora újkori Európa máig ható politikai, vallási és kulturális változásait elemző, s ezen belül az egyházi irányítás szerepét vizsgáló történeti kutatások ugyanis egyre nagyobb érdeklődéssel fordultak a felekezeti homogenitás megteremtését célzó eszközök, köztük az egyéni és közösségi kontroll kiépítését szolgáló intézmények, így a fegyelmezés kérdéskörére felé.¹³ Ezek sorában a reformáció kálvini irányzatát követő egyházakban bevezetett egyházfegyelmi modell bizonyult a legátfogóbbnak és leghatékonyabbnak, amely a társadalmi magatartásformák kontrollálásának, a morális szabályok ellenőrzésének a korábbiaknál jóval intenzívebb és gondosabban kidolgozott rendszerét vezette be.¹⁴ A kálvini egyházfegyelmi rendszer társadalom- és mentalitásformáló hatását jellemezve – a Max Weberi hagyományból kiindulva – az amerikai történész-szociológus, Philip Gorski egyenesen amellett érvelt, hogy a kora újkori modern állami hatalom gyors és sikeres felemelkedése a 16. századi haditechnikai forradalom, illetve a 17–18. századi polgári forradalom mellett elsősorban a fegyelmezés forradalmának volt köszönhető, melyet legmarkánsabban a kálvini reformáció terjesztett el Európában.¹⁵ Nem ennek a

¹² KükEhmLvt prot. II/3. 1737. 216.

¹³ A kora újkori abszolutista államépítésnek és a felekezeti identitások kialakulásának modellálására kidolgozott konfesszionalizációs elmélet kifejtésével és kritikájával foglalkozó szakirodalom szinte áttekinthetetlen. Szűkebb témánk, a társadalmi fegyelmezés szempontjából jó áttekintést és bőséges irodalmat ad: Hsia 1989; Schilling 1995. 641–675; Lotz-Heumann 2001. 93–114; Kluefing 2005. A felekezeti kultúrák kialakulásának sokszínű mintázatát mutató közép-európai gyakorlat sajátosságaihoz és a konfesszionalizációs elmélet helyi érvényességének kérdésköréhez lásd: Murdock 2000; Crăciun – Ghitta – Murdock 2002; Bahlcke 2005; Leppin 2005. Az elmélet nem túl bőséges magyar nyelvű ismertetéséhez és adaptálási kísérleteihez lásd: Molnár 2005; Tusor 2008. 12–18. összefoglalásai mellett Kármán Gábor (2008) és Guitman Barnabás (2009) doktori értekezését, valamint: Kiss 2011. 18–28. A reformáció társadalomtörténeti irányú kutatástörténetéhez, irányzatainak áttekintéséhez lásd még: Péter 2004.

¹⁴ A református egyházfegyelmi és a konfesszionalizáció összefüggéseit vizsgáló munkák sorából a küllői források értelmezése szempontjából érdemes kiemelni: Graham 1994; Mentzer 1994; Schmidt 1995.

¹⁵ Gorski 2003. 32.

tanulmánynak a feladata, hogy a nyilvánvalóan vitákra ösztönző állítást mérlegre tegye, Gorski tézise azonban jól rávilágít arra a tudományos diskurzusra, amely speciálisan a református papság lokális vizsgálata felé fordította a figyelmet.

Ebben a kontextusban elsősorban az a kérdés foglalkoztatta a kutatókat, hogy az új tanok, valamint az új vallási és társadalmi normák közvetítésére hivatott klérus, a fegyelmezést helyi szinten végrehajtó lelkipásztori réteg, miként töltötte be hivatását, mennyire volt sikeres a korábbinál sokkal szigorúbb egyházi és társadalmi fegyelmezés közvetítőjeként. Milyen volt a lelkipásztori státus társadalmi presztízse, a lelkészek társadalmi háttere, iskolázottsága, műveltsége, anyagi viszonyai, vallási és erkölcsi normakövetésük, a lokális közösségekben betöltött szerepük, a gyülekezet és a lelkészek közötti viszonyrendszer alakulása?

Ebből az aspektusból tekintve, a reformációt követő első évszázadot szokás a papság reformációjaként is jellemezni, amely – Andrew Pettegree, a neves skót reformációkutató frappáns címadását kölcsönvéve – „a pokoli papságtól az új professzionális elit” kialakulásához vezetett.¹⁶ Az új lelkészeszmény megteremtésére irányuló erőfeszítések több irányúak voltak: a papok magánéletének és nyilvános viselkedésének szigorúbb kontrollja mellett a korábbinál jóval magasabb színvonalú iskolázottság és képzettség elérését célozták. A kérdéskört érintő nyugat-európai lokális vizsgálatok arra engednek következtetni, hogy a keresztény felekezetek egyaránt jelentős eredményeket értek el a művelt papság megteremtésében. Szűkebben, a nyugat-európai protestantizmus magterületein a 16. század végére többé-kevésbé általánossá vált a lelkipásztorok egyetemi képzése. A reformáció központi vidékeiről készített esettanulmányok pedig emellett arra is rámutattak, hogy a reformációt követő második-harmadik lelkipásztori nemzedék, összképét tekintve a korábbinál sokkal jobban képzett, szigorúbb erkölcsi elvárásokhoz igazodó, professzionálisabb elittudattal rendelkező, helyi kötődésű, egymással szoros kapcsolatban álló, (rokon kötelekekkel is megerősített) egységes és elkülönült testületté formálódott, amelyet társadalmi és műveltségbeli háttere mindinkább elkülönített attól a falusi/paraszti közegtől, amelyben szolgálatát teljesítette.¹⁷

A papság reformációja Erdélyben

A magyar jogi felfogás a középkori hagyományokig visszanyúlóan a papságot hivatalából adódóan a nemesi rend tagjának tekintette. Ezt a szemléletet tükrözte Werbőczy Hármaskönyve, és a reformációt követően ennek alapján

¹⁶ Pettegree 2003. 3–21.

¹⁷ A kora újkori katolikus és protestáns papság státuszának összehasonlító vizsgálatához lásd: Schorn-Schütte 1998, 2000. 1–39. A protestáns lelkipásztorok státuszának változásához lásd továbbá: Gordon 1992; Dixon 1996; Burnett 2000.

állandósult az erdélyi protestáns papság jogállása is. A 17. században, amikor a református egyház kvázi államegyházi rangra emelkedett Erdélyben, az erdélyi fejedelmek átfogó társadalom- és kultúrpolitikai elképzeléseihez illeszkedő „értelmiségvédő törekvések” az egyházi értelmiség, s ezen belül kiemelten a református papság társadalmi státuszának további megerősítését igyekeztek elősegíteni. Ennek fontos állomását jelentette, hogy a korábban a lelkész személyéhez kapcsolódó, egyszemélyes nemességet a családossá vált protestáns lelkészek megváltozott állapotához igazítva, fokozatosan kiterjesztették a családtagokra is.¹⁸ Bocskai és Bethlen Gábor kiváltságlevelei nemcsak megszilárdították a református papság társadalmi helyzetét, hanem beemelték őket a rendi társadalom kiváltságosainak közösségébe, s – miként Juhász István megjegyezte – így egy latens értelmiségi réteget tettek a rendi jogosultságok birtokosává.¹⁹ Azáltal tehát, hogy a 17. században rendezték a jobbágyi származású lelkészek családtagjainak jogi helyzetét, az egyházat a jobbágyi állapotból való kitörés, a társadalmi felemelkedés egyik legfontosabb csatornájává tették. Ugyanakkor azonban, mivel a katolikus egyház vagyonának és beneficiumainak szekularizációja (1556) következtében csökkent az egyházi értelmiségi pályák jövedelmezősége, a felsőbb társadalmi rétegek számára már sem anyagi, sem társadalmi szempontból nem volt vonzó a lelkészi pálya. Így a kialakuló többgenerációs ároni familiák mellett – Jakó Zsigmond összegzése szerint – az új erdélyi egyházi értelmiség szinte teljes mértékben a jobbágyságból, mezővárosi polgárságból, illetve a városi lakosság és nemesség szegényebb elemeiből toborzódott.²⁰ Ez a modell ugyanakkor jelentősen eltért a nyugat-európai lelkészi életpályáktól, ahol az egyházi pálya főként a kispolgárság, kereskedő és kézműves családok stratégiájához illeszkedett, s mind a parasztság, mind a nemesség messze alulreprezentáltak maradtak a lelkészi karban.²¹ Kendi Mihály pályája is ezt a folyamatot példázza. Az erdélyi lelkészek és tanítók többségéhez hasonlóan *domidoctus* volt, azaz valamely erdélyi kollégiumban nevelkedett – Kendi nevezetesen a marosvásárhelyiben –, majd néhány évig tanítóskodás után szerezte meg a lekipásztori végzettséget. Külföldi akadémiaira nem járt, egyetemi szintű végzettsége nem volt.²² (Szabó Miklós becslése szerint a külföldi akadémiát járt diákok a teljes erdélyi értelmiségi rétegnek amúgy is mindössze 5-6%-át teheték ki, s döntően közülük került ki az erdélyi református egyház középvezető rétege.²³)

A 17. századi erdélyi református egyháznak – a kora újkori európai trendekhez hasonlóan – visszatérő törekvése volt a „papság reformja”, a hivatalhoz illő magatartás minták kikényszerítése, az új lekipásztori eszmény megvalósítá-

¹⁸ Juhász 1947; Buzogány 2009.

¹⁹ Juhász 1947. 80.

²⁰ Jakó 1976. 8–10.

²¹ Dixon 1996. 88; Burnett 2000.

²² Tonk 1994. 28–29.

²³ Szabó 2003. 45.

sa, mind a magánélet, mind pedig a nyilvános viselkedés átfogó kontrollja. Hasonlóképpen nagy hangsúlyt helyeztek a lelkipásztorok tudásának és képességeinek fejlesztésére. Nem véletlen, hogy a tizenöt éves háború pusztításai után az egyház újjászervezésére Tasnádi Ruber Mihály püspök által kiadott ún. Ruberiánus kánonok (1606) jelentős része az egyházi tisztségviselők kötelességét, magatartását szabályozta, s még az 1649-ben elfogadott Geleji-kánonok is igen nagy terjedelemben foglalkoztak a lelkipásztorok kötelességeivel, valamint a tőlük elvárt viselkedési normákkal. A klérus erkölcsi színvonalának szigorítása érdekében a lelkipásztori tisztt tekintélyét csorbító magatartásformákat az egyházi törvények súlyos büntetésekkel rendelték szankcionálni.²⁴ Az egyházi törvénykönyvekből kiolvasható hangsúlyokat a törvények mellett a napi fegyelmezési praxist rögzítő küllői jegyzőkönyvek is megerősítik. Forrásaink egyik szembe-tűnő tanulsága ugyanis, hogy a 17. század folyamán a vizitáció és az egyházi bíróság jóformán csak anyagi felügyeleti szervként, házassági peres fórumként valamint az egyházi tisztségviselők bíróságaként működött. (A hívek közösségi és egyéni viselkedésének kontrolljáról alig maradt fenn ebből a korból írásos feljegyzés). S bár a 17. században a *parciális* elé kerülő esetek mintegy 70–75%-át az eljegyzés, illetve a házasság felbontásával kapcsolatos ún. Matri-moniális Causák körébe sorolhatjuk, a nem házassági jogi keresetek túlnyomó része a helyi elitet, döntően az egyházi előljárókat érintette. Másként fogalmazva, a Matrimoniális Causák után a második leggyakoribb esettípust az egyházi előljárók viselkedésével, normasértéseivel foglalkozó ügyek képezték (12–15%). Noha a 18. század elején forrásaink jellege alapvetően megváltozott,²⁵ az egyházi hivatalt viselők normasértései továbbra is jelentős arányt képviseltek a küllői egyházfegyelmi praxisban. Így például 1713-ban 36 egyházközségből nyolcban (22,2%), 1726-ban a 28 végig látogatott anyaegyházközségből kilencben (32,1%) merült fel kisebb-nagyobb panasz az egyházi tisztségviselőkkel szemben, 1731-ben ugyanez az arány 31-ből tizenkét gyülekezetre (38,7%), 1734-ben pedig a 21-ből kilenc (42,8%). Az 1713–1740 közötti éves vizitációkat áttekintve tehát összegzően azt mondhatjuk, hogy a 18. század első évtizedeiben egy-egy vizitáció során az egyházközségek mintegy 20–40%-ban találtak valamilyen rendellenességet az egyházi tisztségviselőkkel szemben.

Ugyanezt a tendenciát tapasztalhatjuk a *parciális* keretében összeülő egyházi bíróság elé került ügyek arányainak alakulásában is. Míg a Dadai István (1640–1668) és Vajdaszentiványi János (1668–1684, valamint 1685–1689) esperesek idejében tárgyalt ügyek közel 15%-át tették ki az egyházi személyekkel szemben indított eljárások, addig Gönczi István (1689–1712) esperességének idején már

²⁴ A vonatkozó egyházi törvényeket lásd: Bod 1999; Geleji 1875; Illyés 1940–42.

²⁵ 1713-tól Bonyhai Simon György esperességének idejéből a korábbinál jóval részletesebben vezetett vizitációs jegyzőkönyvek maradtak fenn, amelyek így a gyülekezetek mellett a lelkészek, tanítók életéről is rendszeresebb, adminisztratívabb beszámolót adnak, s az apróbb ügyek is feljegyzésre kerülnek.

a jegyzőkönyvek 23%-a foglalkozott egyházi személyek ügyével, Bonyhai Simon György (1712–1737) esperességének első nyolc évében pedig már az ügyek több mint egyharmadát alkották az egyházi szolgák peres ügyei.²⁶

A lelkészekkel és tanítókkal szembeni panaszok számának felfutása azonban – amint látni fogjuk – csak részben magyarázható az írásbeliség és az adminisztráció fejlődésével, az ügyek írásbeli rögzítésének szokássá válásával. A háttérben a politika színpadán történt gyökeres változások, a köztörténeti események okozta megrázkódtatások mellett az egyházfegyelmezés intézményének módosulása, a lelkészekkel-tanítókkal szembeni elvárások szigorodása és mindezzel párhuzamosan az egyházi tisztségviselők normaszegéseinek állandósulása együttesen eredményezte a meglepően magas arányt.

Kendi Mihály peres ügye tehát, bár botrányt okozott, közel sem számított párját ritkító, egyedi eseménynek a küllői egyházmegye életében. Az alábbiakban az ő fegyelmi irataiból kiindulva, a küllői lelkészek és tanítók életpályájának, élethelyzetének néhány, a forrásokból leszűrhető jellemzőjét, gyakorta visszatérő konfliktushelyzetét, az egyházi fórumok által szankcionált normaszegését igyekszem bemutatni.

1. A papmarasztás

Kendi első lelkipásztori állomáshelyén, Nagy- és Kiskenden 1696-ban kezdte meg pályáját. A két faluban Kendit megelőzően egy Disznajói Mihály nevű lelkész szolgált, akinek addigi három évtizedes pályafutása alatt Nagykend már a hetedik (de még nem utolsó) állomáshelye volt az egyházmegyében. A nagykendi gyülekezetben, ahol hősünk, Kendi Mihály pályáját megkezdte az 1640–1690 közötti félévszázadban legalább tizenegy lelkész fordult meg.²⁷ Ez annyit jelentett, hogy a gyülekezetnek átlagosan minden harmadik-negyedik évben új papja volt. A gyakori helyváltogatásnak háttérében elsősorban a református és unitárius egyházban egyaránt jól ismert éves papmarasztás szokása állt.²⁸ A papmarasztás gyakorlata mind a lelkészek, mind az egyházközségek életére jelentős hatást gyakorolt. Egy-egy lelkész szolgálati ideje során gyakran 6–7

²⁶ Buzogány – Ősz – Tóth 2008b. 20–21.

²⁷ Az 1640 és 1690 között az egyházközségben szolgáló lelkészek száma valószínűleg még ennél is magasabb lehetett, mivel az ötven évből tizenötnek nem maradt fent iratanyaga. – Péterfy 2000; Illyés 1945. 281–333.

²⁸ A református egyházi joggyakorlat szerint a lelkész az egyházközség alkalmazottja volt. Erdélyben a reformáció kora óta bevezetett szokás szerint a lelkész csupán egy évre szegődött, illetve szegődttették, és az esztendő meghatározott napján az egyházközség döntött arról, hogy marasztja-e a papot, illetőleg a lelkész döntött arról, hogy marad-e, s ha igen, milyen feltételekkel. A gyülekezetek papmarasztási joga ugyanakkor mind a patrónusok, mind az egyházmegyei egyházkormányzat irányából jelentős korlátok közé szorult. A papmarasztást Mária Terézia törölte el 1778-ban. A szokás azonban még sokáig szívósan továbbélt. Lásd: Illyés 1936; Kósa 1990. 445.

különböző gyülekezetben is szolgált. Ez egyben azt is jelentette, hogy ennyi gyülekezethez, helyi szokáshoz, elváráshoz kellett élete folyamán igazodnia. A gyülekezetek szempontjából pedig azt láthatjuk, hogy átlagosan 5–10 év között mozgott egy lelkész egy helyben eltöltött ideje, de gyakran 2–3 évente cserélték egymást a lelkipásztorok.²⁹ Ez a nagyfokú lelkészi mobilitás többé-kevésbé állandó változást és alkalmazkodási kényszert hozott az egyházközségek életében is. Az új lelkipásztorral új személyiségnek kellett integrálódnia a faluközösség életébe. Az új lelkipásztor új stílust, új szokásokat, új elvárásokat fogalmazhatott meg. A küllői források azt mutatják, hogy a papmarasztás intézménye révén a lelkész helyzete a patrónusok, az egyházvezetés, a gyülekezet és a lelkész közötti érzékeny egyensúly, kölcsönös függési rendszer alapján alakult ki. Ez az erőviszony koronként változott, bár döntően a patrónusok befolyása érvényesült, – miként az küllői esetek mutatják – akár az egyházvezetés akaratával szemben is.

Kétségtelen, hogy a helyi egyházi tisztségviselők nagyfokú mozgékonyságának, gyakori helyváltoztatásának legfőbb indokát a papmarasztás szokásában kereshetjük, ugyanakkor a kis jövedelem, a szűkös megélhetés, a háborúság, az elpusztult falvak, a kihalt gyülekezetek problémája is nagymértékben hozzájárult a korszakban, hogy az egyháziak másutt keressenek szolgálatot, parókiát maguknak. A lelkészi, rektori mobilitást erősítette az is, hogy a súlyos fegyelmi vétségek elkövetőit az egyházmegye vezetői *proscribálták*, azaz megfosztották szolgálatuktól s kitiltották egyházmegyéjükől, ami arra sarkallhatta az egyházi hivatalviselőket, hogy titokban másik egyházmegyében vállaljanak szolgálatot. Ennek megelőzését célozhatta a Kendi Mihállyal 1696-ban pereskedő tanítóval, Nyújtódi Mártonnal szemben hozott ítélet, akit ugyan botrányos életvitele miatt eltiltottak minden egyházi tisztség viselésétől, ugyanakkor az egyházi törvényszék megengedte, hogy amennyiben nem vállal semmilyen egyházi hivatalt, a vármegyében maradjon.³⁰ A jelenség annyira gyakori lehetett, hogy a Geleji-kánonok külön foglalkoztak a „*vándorló papokkal és tanítókkal*”.³¹

Összegezve elmondható, hogy a lelkipásztor alkalmazásának kérdése a helyi egyházi életnek évről évre visszatérő, s gyakran konfliktusokkal is terhelt

²⁹ Az egy helyen töltött szolgálati idő átlagai azonban természetesen nagy különbségeket fedtek, hiszen volt olyan lelkész, aki szinte végigjárta a teljes egyházmegyét, más esetekben azonban egy-egy lelkész 15–20 évet is eltölthetett egy gyülekezetben. Ezt több tényező együtthatása alakíthatta. Függhetett a lelkész személyiségétől, a gyülekezet karakterétől, a patrónusok befolyásától, s attól is, hogy milyen jövedelmet biztosított az egyházközség.

³⁰ KükEhmLvt prot. I/2. 1693. 239.

³¹ „...haszonlatlag a biztos és kétségtelen bizonyítás nélkül kiorborlókat mint gyanúsokat semmi hivatalba sem kell tenni.” „Nemcsak a vándorokat és tébolygókat pedig, hanem az egyik egyházmegyéből a másikba átköltöző jövevényeket sem szabad addig semmiképpen hivatalba alkalmazni, míg tudományuk igaz voltát és életük jámborságát saját esperesüktől, a megye szokott pecsétével erősített bizonyosságát nem mutatnak.” – (Geleji-kánonok VIII., IX.) 1875. 40.

kérdésköre maradt, amelynek lenyomata a vizitációs és a bírósági iratokban egyaránt tükröződik.

2. Egyházi személyek közötti konfliktusok

A rektorokkal konfliktust konfliktusra halmozó lelkészek között Kendi Mihály nem volt kivétel. Az egyházi személyek ellen indított perek sajátos és egyben leggyakoribb típusának ugyanis az egyházi tisztségviselők között, elsősorban az ugyanazon gyülekezet lelkésze és tanítója (és családtagjaik) között kirobant viszályok sorát tekinthetjük. A tanító-lelkész kapcsolat nehéz együttélési forma volt, amely önmagában hordozta a feszültségek lehetőségét. Szegényebb gyülekezetekben a tanító és a lelkész egy fedél alatt lakott, de ha volt is külön tanítói lak, az is rendszerint a parókia mellett épült. Ez a fizikai közelség a szomszédságinál is szorosabb kapcsolatot eredményezett. Emellett a lelkész-tanító kapcsolatot szigorú alá-fölérendeltségi viszony jellemezte, melyet az egyházi törvények is részleteiben szabályoztak. A tanítók rendszerint a kollégiumok felsőbb osztályainak tanulói voltak, akik ideiglenes félbehagyták tanulmányaikat, hogy jövedelemhez jussanak. Gyakori eset volt, hogy a lelkészjelöltek a hazai kollégium elvégzése után, külföldi egyetemi tanulmányaik előtt, pár évig tanítóskodtak. A 17. században tehát a tanítóságot nem tekintették végleges életpályának, az 1613. évi nagyenyedi zsinat éppen ezért külön határozatot is hozott arról, hogy a rektorok két évnél tovább ne tanítsanak, hanem térjenek vissza iskolájukba tanulmányaik folytatása végett.³² Miután a tanítóság átmeneti állapotot jelentett, a rektorok többnyire nőtlen fiatalemberek voltak, a század végétől azonban, miként a Kendi Mihállyal összetűzésbe került Tótfalusi Sámuel nagykendi iskolamester esete is példázza, egyre többször fordult elő, hogy nem fejezték be tanulmányaikat, megmaradtak iskolai tanítónak, megnősültek, családot alapítottak.

3. Gazdasági ügyek

A lelkészeket érintő források további jellemzője, hogy a fegyelmi ügyekben artikulálódott konfliktusok jelentős része gazdasági természetű volt. Ez részben magának az egyházlátogatás intézményének a célkitűzéseiből fakadt, hiszen az éves vizitációk egyik fontos feladatköre éppen az egyházközségek anyagi javainak, gazdálkodásának, illetve az egyházi adó megfizetésének és a törvényes járandóságok kiszolgáltatásának felügyelete volt.

A konfliktusok visszatérő forrását jelentette az egyházi ingatlanok karbantartása mellett az egyházi adó, köztük a lelkészi, tanítói bérek megfizetésének megtagadása, elmaradása, illetve a terményadó mennyisége, minősége. Ez gya-

---

³² Illyés 1940–42. 14.

korta rendszeres, személyes konfliktussá fajulhatott a lelkész és a helyi közösség, illetve az egyháztagok viszonyában. Néhány példa: 1653-ban a gálfalvi papot, Csávási Mátét azzal (a hamisnak bizonyult váddal) vádolta meg a pócslalvi filia, hogy a rendesnél nagyobb vedret tart, azaz több mustot szed be, mint ami a díjlevél alapján megilleti. Herepén Bessenyei Jánosra pedig azért tett panaszt az egyházközség egyik tagja, mert veszekedett a búzabért hozó emberrel.³³ 1722-ben a csapói lelkész teremtetével szitkozódott, esküdözött, s azt mondta „*bunczfut leszek, ha addig harangozok, amíg az ablakot meg nem tsinálják.*” 1725-ben Benkő Mihály, a nagykendi gyülekezet tagja került konfliktusba a terményjáradék miatt a falu lelkészével. Mint mondotta, „*a papot kibordatja, mivel a zabot nem vette el...üsse meg a mennykő, aki ezt a papot marasztja.*” A pap pedig a jégverte zab miatt a hívek szerint ekképpen átkozódott: „*Isten soba ne is adjon.*”³⁴

Esetenként olyan mértékűvé is válhatott a hátralék az egyházközségekben, hogy a vizitáció az adósság törlesztése érdekében akár a lelkészi szolgálat megvonásával is megfenyegethette a gyülekezeteket. Az adófizetés elmaradása mögött különböző indokok sejlenek fel. A kötelező adóteher alóli kibújás általános szándéka mellett időnként a vizitációs iratok passzusaiból is kiviláglik, hogy az egyházi tisztségviselők eltartásáért az egyházközségek jelentős anyagi áldozatot hoztak, s a háborús vagy rosszabb termésű években a terményjáradékok kifizetése komoly terhet jelentett. Másfelől a 18. század egyre terjedő jelensége volt, hogy a nemesek és különböző kiváltságolt rétegek igyekeztek kihúzni magukat a fizetési kötelezettségek alól. Ugyanakkor az adófizetés megtagadásának hátterében súlyosabb személyes konfliktus is meghúzódhatott, s az ellenállásnak egyfajta szimbolikus artikulálása is lehetett, melyre a küüllői példák hosszú sorát lehetne idézni. Erre utalhatott az 1691. évi medvesi vizitáció feljegyzése is, mely szerint: „*az ecclesia igen vakmerő kegyesség nélkül valónak találtatott*”, amikor a lelkésznek „*az harmadik esztendőre való fizetését egészen elvonták*”.³⁵ Figyelemreméltó a vizitáció szóhasználat, mellyel az adómegtagadást a vallásos kegyességgel kötötte össze.

Emellett a gazdasági jellegű konfliktusok másik forrása jellemzően a lelkészek gazdálkodásából fakadt. A korszakban szinte minden lelkész gazdálkodott. Az egyházközség tulajdonában lévő, de lelkészi, tanítói használatban álló ún. *canonica földeket* többnyire maguk művelték meg, s többnyire állatot is tartottak. A gazdálkodásból fakadó konfliktusok jelentős része mögött a faluközségi szokásrend, földközösségi rend áthágása tapintható ki. A gazdálkodással kapcsolatos panaszok sora hosszan sorolható. 1652-ben a herepei lelkész „*a falu földjéről a maga erejével a marhát behajtotta*”,³⁶ 1723-ban a küüllőalmási lelkész fia „*apja marháját tilalmasból hajtvá szembeszállott*”. A bogáti lelkész „*a mezőn jutott*

³³ KükEhmLvt prot. II/1. 1653. 41, 1652. 39.

³⁴ KükEhmLvt prot. II/2. 1722. 112, 1725. 177.

³⁵ KükEhmLvt prot. I/2. 1691. 167.

³⁶ KükEhmLvt prot. II/1. 1652. 38.

nyiláboz más nyilának barázdáját elkaszállja (...) némelyeknek szántóföldjét elszántja, némelyeknek barázdáját kaszállja el, némelyeknek kész szénáját feltakarja, némelyeknek szántóföldjének valami részét szántja el.³⁷ A gógáni lelkész „*falu akarattya ellen hatalmasul szőlőhelyet foglalt sok gyümölcsfákat kivágván*”.³⁸ 1723-ban a bonyhai pap vasárnap a szekerét megrakta búzával, és elküldte Ebesfalvára. Szolgáját pedig ünnepnap küldte vesszőt vágni. A szőlőkből engedély nélkül foglalt, és aki szót emelte ellene, azt töltött puskával fenyegette meg.³⁹

Mindezek az esetek egyfelől azt mutatják, hogy a község igyekezett gátat szabni, hogy a lelkész a faluközösség szabályait felrúgja, azon kívülállónak, felülállónak tekintse magát. Másfelől, miként az utolsó idézetből is kitapintható, a panaszok mögött többnyire egyszerre húzódott meg anyagi, gazdasági érdeklentét, illetve a lelkipásztori státusszal való visszaéléssel szembeni fellépés. Az erkölcsi vétség, a lelkipásztori státuszhoz nem illő viselkedés, illetve a hívek megkárosítása együttesen adott okot a lelkésszel szembeni fellépésre.

A küllői protocollumok lapjain olvasható feljegyzések azt mutatják, hogy a családfenntartás, a vagyonkezelés, a gazdálkodás gondjai erőteljesen laicizáló hatást gyakoroltak az egyházi hivatalt viselőkre.⁴⁰ Meg-megújuló forrásai voltak a gyülekezet tagjaival szembeni anyagi érdekből származó ellentéteknek, s nem egy esetben szolgálati mulasztáshoz is vezettek (miként a bonyhai mester esetében, aki „*az gyermekeket nem tanítja az oeconomiai szorgalmatoskodás miatt*”⁴¹), illetve visszatérően a vasárnapi munkatiltalom megszegéséhez vezettek a lelkipásztorok részéről is. Éppen ezért a Rubierianus kánonok óta korlátozó rendelkezések sora igyekezett az egyházak által végzett fizikai munkát szabályozni: „*Az egyházi szolgák az élet terheibe ne merüljenek igen bele, ne utazgassanak, ne merüljenek nagyon bele a paraszti gazdálkodásba, haszonbérlessel ne foglalkozzanak, tisztességes kézimunkát is csak mérsékelve gyakoroljanak, mint Szt. Pál*.”⁴² A rendelkezések azonban kevés eredménnyel jártak.

4. Szolgálati vétségek

A helyi közösségekben a lelkipásztor volt a vallásos ismeretek legfőbb forrása és közvetítője. Nem véletlen, hogy a korabeli egyházi rendelkezések szigorúan szabályozták, hogy a nyilvános, közösségi vallásos élet vezetőiként milyen

³⁷ KükEhmLvt prot. II/3. 1726. 25.

³⁸ KükEhmLvt prot. II/3. 1728. 76.

³⁹ KükEhmLvt prot. II/2. 1723. 132.

⁴⁰ A gazdálkodó lelkészek alakja általánosan ismert volt Európa-szerte. A német területek egyes részein a lelkészek megélhetésük érdekében világi foglalkozást is űztek. Az ottani vizitációk rendre beszámoltak a cserzővargaként, takácsként vagy éppen sajtgyártásból élő lelkipásztorokról. – Dixon 1996.

⁴¹ KükEhmLvt prot. II/2. 1713. 5.

⁴² Illyés 1940–42. 34.

kötelességek terhelik a lelkipásztort, s az egyházfegyelmi fórumok is megkülönböztetett figyelmet fordítottak a hivatásbeli kötelesség elmulasztásával kapcsolatos panaszokra. Ezért is szembetűnő jelenség a szolgálati vétségek viszonylag nagy száma.

A lelkipásztorral szemben elvárás volt, hogy a bevett, hagyományos szertartásokat az előírásoknak megfelelően végezze. Míg a 17. század kötelességmulasztásai rendszerint a lelkipásztorok egyéni, életvitelbeli kihágásaival kapcsolódtak össze,⁴³ a 18. század elejének szolgálati vétségei részben más töről fakadtak. Ekkor az egyházlátogatások visszatérő problémája két istentiszteleti forma, a vasárnap esti és a hétköznapi istentiszteletek nem előírászerű megtartása, illetve elmaradása volt. Gyakori panaszként hangzott el, hogy a lelkész a hétköznapi istentiszteletek alkalmával nem olvasott *caputot*, azaz bibliai szakaszt, vagy miként Dányánban, 1720-ban a vasárnap déleesti szolgálaton nem prédikált, csak *caputot* olvasott. A hétköznapi és vasárnap délutáni istentiszteletek elhagyása a 18. század elején vált általános jelenséggé. A 1713. évi vizitáció például hét egyházközségben is azért róta meg a lelkészt, mert „*caputot nem olvas*”. A lelkész hivatásbeli kötelességének ellátását a helyi közösség akkor is számon kérte, ha máskülönben nem volt erős vallásos igény rá. Így 1728-ban az ebesfalvi (erzsébetvárosi) lelkész, aki ellen azért emeltek panaszt, mert „*vasárnap a szolgálatot sokszor elmulattyá*”, azzal mentette magát, hogy „*rákészül, rajta marad, nem mennek a templomba, kivált délyest*”. 1731-ben a sülyei vizitáció azért marasztalta el a lelkészt, mert hétköznap sokszor nem tartotta meg a szertartást, részben saját hibájából, részben, mert – miként a vizitáció megjegyezte – nem volt kinek.⁴⁴

⁴³ A Dadai János által 1648–1658 között végzett és töredékesen fennmaradt vizitáció során például tizenegy alkalommal merült fel a lelkipásztorral kapcsolatban kisebb-nagyobb szolgálati vétség. 1649-ben a királyfalvi lelkész ellen az volt a vád, hogy nem tanított és a híveket disznónak mondta. 1650-ben a szentgyörgyi lelkészt kitiltották az egyházmegyéből, mert a csapói filiában nem látta el a kötelességét, nem temette el a halottakat, s az úrvacsorát sem szolgáltatotta ki. 1651-ben az új szentgyörgyi lelkésszel szemben fordított panasz érkezett, ő az anyaegyházközségbe nem járt el, a hívek szerint az istentisztelet végén nem mondta el a miatyánkot, a prédikáció után pedig nem áldotta meg a gyülekezetet. 1652-ben a királyfalvi lelkész karácsony másodnapján részegen prédikált, a miatyánkot nem mondta el, a herepei lelkészt ugyancsak „*restesnek*” találták az „*isteni szolgálatban*”, mézzel kereskedett, marháját tilosba hajtotta be, kocsmát tartott, a falubelieket szidogatta. 1653-ban a dányáni lelkészt azzal vádolták, hogy „*az két Karácson keozot valo vasarnap a reggeli praedicacio utan Galfalvára szánakozot Felesegestol. Husvet masod napjan a praedicator csűrében tánczoltanak a legények, vasarnap a dellesti Predicacio utan arattotta meg a Buzajjat Hegedű es volt jelen, s hegedűlt.*” 1654-ben Illyefalvi András herepei lelkészt, aki máskülönben az egyházmegyében assessori megbízást töltött be, s az esperes mellett rendszeresen részt vett a vizitációkon, azzal vádolták, hogy az anyaegyházközségben elhagyta a szolgálatot és az úrvacsoraosztást, kis karácsony napján olyan későn harangozott, hogy nem prédikált, csak a credot mondta el, részegeskedett, vádolták lélekmondással és azzal, hogy asszonyokat csábított. 1655-ben Szeredai Péter ellen az volt a vád, hogy tisztiben nem járt el, 1656-ban a csapói lelkésszel szembeni vád pedig az volt, hogy a „*copulationak formajaban nem igazan procedalt*”, azaz az esketési szertartást, nem végezte helyesen. – KükEhmLvt prot. II/1. 1648–1658.

⁴⁴ KükEhmLvt prot. II/3. 1728. 76, II/3. 1731. 114.

Szolgálati vétségnek minősült az is, ha a lelkész vagy a tanító gyakran utazott, elhagyta faluját. Miként a szolgálati hanyagság miatt 1648-ban elmarasztalt nagykendi tanítóról mondták a falubeliek: „*tiszfibe resten jár el. Részegekedik, sokat nyargalodik, hogy a körme a lovanak nem nő meg.*”⁴⁵ A pappal, tanítóval szemben elvárásként fogalmazódott meg, hogy a falujában jelen legyen. A falu elhagyását a szorgalom ellentétéként fogták fel, s a két vád, hogy „*sokat járt széjjel*” és „*sokat negligál*” rendszerint együtt jelentkezett.

A hivatás ellátása szorosan kapcsolódik egy másik problémakörhöz, az egyháziaknak a szentséggel szembeni mentalitásához. Az egyház majd minden kánonos gyűjteményében és zsinati határozatában foglalkozott egyházfegyelmi kérdésekkel, igyekezett büntetni az ünneprontókat, a vasárnapot meg nem tartókat, tiltotta a tilalmas időben való világi szórakozásokat, így a táncolást, mulatozást is. Ami ezen túl szembetűnő az esperesi jegyzőkönyvekben, hogy a feljegyzett adatok tanúsága szerint az egyház által megfogalmazott normák megsértőit nemcsak a hívek között, hanem az egyház helyi képviselői, a lelkészek és tanítók körében kell keresnünk. Sőt, a bejegyzések túlnyomó része éppen az egyháziak normasértésével foglalkozott. Számos példát találhatunk a lelkészek ünneprontására. 1649-ben a radnóti lelkész a szent idő alatt bort kóstolt, 1650-ben a dátosi lelkész a hívek szerint vasárnap halásznia ment, 1653-ban húsvét másodnapján a dányáni lelkész csűrében táncoltak a legények és a pap vasárnap arattatta meg a búzáját, 1673-ban a gógánvárallyai pap „*szabadosan hagyta a táncot az eklézsiában*”, és az aszalóra szilvát tett vasárnap.⁴⁶

Nemcsak a közösségi élet szerveződése szempontjából szakrális térnek és időnek az egyháziak általi profanizációjára találunk adatokat, hanem az egyházi dogmák szerinti szentségeknek a megsértésére is. Sőt, arra is akadt példa, hogy maga az egyházi normák közvetítője „a vallás helyi specialistája”, a lelkész szolgáltatta ki a szentségnek tartott úrvacsorát olyanoknak, akiket egyházi előjárójának, az esperesnek ítélete nyomán nyilvános formában, a gyülekezeti közösség előtt exkommunikáltak, azaz eltiltottak a szent jegyek vételétől.⁴⁷ A 18. században tovább szélesedett a hivatás ellátásával kapcsolatos peres ügyek skálája: a nem református felekezetűek, illetve a cigányság nagyobb létszámú megtelepedésével egyidejűleg megszorodtak az esketésekkel kapcsolatos normasértések, illetőleg a törvénytelen esketések.

Példáink több tanulsággal is szolgálnak. Egyfelől azt tapasztalhatjuk, hogy a hivatalviseléssel, kötelességmulasztással kapcsolatos panaszok a 17–18. század folyamán mindvégig jelen voltak. A nyugat-európai tendenciákkal összevetve azonban különösen figyelemre méltó, hogy míg a reformáció magterületeiről származó német és svájci példák egyaránt azt mutatják, hogy a második-

⁴⁵ KükEhmLvt prot. II/1. 1648.

⁴⁶ KükEhmLvt prot. II/1. 1649. 7, 1650. 14, 1653. 46, 1653. 51. KükEhmLvt prot. I/1. 1673. 115, 1673. 268–273.

⁴⁷ Pl. Gógánváralja: 1673. 268–273., Szőkefalva: 1692. 172.

harmadik generációban alig fordult elő, hogy vallásos kötelességmulasztás miatt marasztaltak volna el lelkészeket, addig a küüllői források alapján elemezhető legkorábbi időszakban, az 1640 és 1740 közötti első száz esztendőben nem figyelhető meg hasonló csökkenő tendencia.

Scott Dixon adatai szerint például 1579-ben a neustadti szuperintendenciában végzett vizitáció során 23 egyházközségből mindössze kettőnek a lelkészét marasztalták el, a bayreuthi vizitáció során 1592-ben 18 lelkész kapott „nagyon jó, igen jó, vagy jó értékelést”, kettőt találtak elfogadhatónak és csak egy lelkészt alkalmatlannak. A 16. századi Ansbach és Kulmbach jegyzőkönyveiből kigyűjtött, egyháziak által elkövetett mulasztások hasonlóképpen azt mutatják, hogy a lelkészekkel szemben felhozott panaszok inkább „mezítlábasabb”, egyszerűbb falusi veszekedések vagy jogi természetű ügyek voltak, a lelkészek vallási kompetenciáját és lelkipásztori elkötelezettségét nem kérdőjelezték meg.⁴⁸ Ezzel szemben a jóval töredezettebb, hiányosabb küüllői források szerint 1640–1668 között 25 lelkészt marasztaltak el, s ebből csak az 1649–1656 közötti vizitációk során 11 hivatalviseléssel kapcsolatos fegyelemi ügyet jegyeztek fel, s a 18. század első harmadában is egy-egy egyházlátogatás során átlag három-négy olyan lelkipásztort találtak az egyházmegyében, aki vallási feladatkörét nem az egyházi törvényeknek megfelelően látta el, a szertartások bevett rendje vagy a szentségek kiszolgáltatása terén megszegte az előírásokat. 1723-ban a kilenc vizitáció elé került lelkészből hármat, 1731-ben a tizenkettőből hármat, 1734-ben pedig kilencből hat lelkészt kötelességmulasztás, illetve a hivatal ellátásával kapcsolatos visszaélés miatt marasztaltak el. Ehhez járultak az egyéb életvitelbeli, magatartásbeli panaszok és a tanítók fegyelmi ügyei is.

A nyugat-európai fegyelmezési gyakorlattal szemben tehát feltűnő és alapvető eltérés, hogy Küüllőben még a 17. század végének, 18. század elejének egyházfegyelmi gyakorlata is sokkal inkább a lelkipásztorok fegyelmezéséről szólt, mint a gyülekezetekéről.

5. Erkölcsei kihágások

A lelkészek, tanítók világias életvitelének jellemző toposza volt a részegeskedés vádja. 1654-ben például a radnóti tanító egy alkalommal úgy elesett, *„hogya mas fel nem vötte volna onnan ott kellett volna megh halni. Ismet részegsegeben a perengerre ült aszt forgatta s le eset rolla, megh szűdta a lelkevel az perengert, mind az falut. Ismet részegsegeben a lakodalombol haza akarvan menni a diszno olba ment s ot halt”*⁴⁹, a héderfájai pap pedig ugyanebben az esztendőben *„kis Karaczon napjan oly késeon harangozot harmat Contiora [azaz vecsernyére – K.R.], hogy nem praedikallot, hanem csak a Credot mondotta el az setetsegh miatt.”* Ugyanő *„sokszor részegen lattatot (...) az*

⁴⁸ Dixon 1996. 90–91.

⁴⁹ KükEhmLvt prot. II/1. 1654. 70–71.

Bethlen uram uduaraban megh az nadragis az inaba esetf”, emellett *„vadoltatik lelekmondással*”, és *„Aszszony embereket tentalt reszsegeben, aszszony embereket bönre kénszerítuen.”*⁵⁰

A radnóti tanítóval és a hérdefájai lelkésszel szemben felhozott vádak ugyanakkor jól illusztrálják a küüllői egyháziak ellen indított fegyelemi esetek egyik közös jellemzőjét, nevezetesen, hogy rendszerint nem önmagában a részegeskedést tartották büntetendő normasértésnek. Ahogy a gógáni vizitáció fogalmazott: *„A praedikátor felől tisztességes recommendatioval vagynak e kívül, hogy néhánykor megittasodik.”*⁵¹ Többnyire akkor tettek panaszt a hívek a tanítóik, papjaik lerészegedése miatt, ha az összekapcsolódott más közösségi norma megszegésével is: elhanyagolták hivatásbeli kötelességeiket, kicsapongó életükkel nyilvánosan botrányt okoztak, megsértették a gyülekezet tagjait, áthágták a szexuális szabályokat. Ez történt Kendi Mihállyal is, aki – miként a bevezetőben idézett fegyelemi iratokban olvashattuk – részegségében alig bírt megállni a szószéken, részegen ugrált, szitkozódott, káromkodott, házasságtörésen kapott feleségével továbbra is együtt élt.

Forrásaink bőven mutatnak példát az egyháziak világias életvitelére. Voltak, akik lakodalomban, voltak akik kocsmában részegedtek le, mások – a szigorú egyházi törvények ellenére – tiltott időben nemcsak szemet hunytak a táncmulatság fölött, hanem megfelelően tágas helyet is biztosítottak neki. A küüllői papok és tanítók megjelentek az összes olyan nyilvános szintéren, amely a helyi társadalomban központi funkciót töltött be, s aktívan részt vettek azokon az alkalmakon, amelyek a paraszti élet közösségi kereteit adták.

A lelkészek, tanítók kevéssé előírászerű viselkedésformáiról és életviteléről formált benyomásainkat továbbberősítik azok a bejegyzések, amelyek magánéletükbe, házassági perpatvaraikba engednek betekintést. Ezek sorában nem egy bejegyzés árulkodik a szexuális normák megsértéséről is.

A lelkipásztori kar erkölcsi színvonalának emelését, a normaszegőkkel szembeni szigorúbb fellépést az időről-időre fellépő paphiány is nehezítette. A török-tatár hadjárat után az 1661. évi marosvásárhelyi zsinat csak negyven lelkészt tudott felszentelni, noha több mint száz gyülekezet állt lelkész nélkül.⁵² De – miként láttuk – még fél évszázaddal később, 1705-ben is azért nem született Kendi Mihállyal szemben az egyházi törvényeknek megfelelő szigorú ítélet, mert nem maradhatott pap nélkül az eklézsia.⁵³

Az egyházi hivatalt viselők fegyelemi ügyeinek kvantitatív vizsgálatára a forrásadottságok miatt nem igen van lehetőség. A tárgyalt ügyek számában azonban két szembevetendő kiugrásra így is felfigyelhetünk. Az egyik periódus 1698–99, amikor két év alatt harmincegynéhány egyházközségből tíz lelkész és tanító ügyé-

⁵⁰ KükEhmLvt prot. II/1. 1654. 59–60. Idézi: Illyés 1932. 117.

⁵¹ KükEhmLvt prot. II/2. 1715. 24–25.

⁵² Illyés 1995. 104–105, 110.

⁵³ KükEhmLvt prot. I/2. 1702. 501.

vel foglalkozott az esperes, a másik 1712–13, amikor pedig tizenötten. A hullámvölgyek és hullámhegyek figyelemreméltó módon esnek egybe a házassági perek, ún. matrimoniális causák esetszámaiban nyomon követhető változásokkal. Az okok részben az egyházfegyelmezést végző esperes személyéhez és jegyzőkönyvezési szokásaihoz köthetők, részben köztörténeti és egyházi okokkal magyarázhatóak. Gönczi Istvánnak (1689–1712) és Bonyhai Simon Györgynek (1712–1737) egyaránt egyszerre kellett megismernie a fennhatósága alá tartozó egyházközségeket és felmérni a politika színpadán történt gyökeres változások és háborús időszakok utáni helyzetet, elsősorban a lelkészi kar vallási és erkölcsi állapotát. Miként láttuk Gönczi idején a fegyelmi ügyek 23%-át, Bonyhai esperességének első nyolc évében a több mint egyharmadát tették ki az egyházi szolgák peres esetei.⁵⁴

A Thököly-szabadságharc hullámai, a török kiűzése és az Erdély Habsburg-kézre jutását kísérő háborúk, majd pedig a Rákóczi-szabadságharc környékbeli epizódjai határozták meg azokat a külső tényezőket, amelyek az egyházfegyelem fenntartásában a legfontosabb hullámvölgyeket adták. Az egyházi tisztviselőkkel és családjukkal kapcsolatos panaszok megugrása ugyanakkor azt mutatja, hogy a szexuális magatartásminták esetében tapasztalható változashoz (másként fogalmazva: a matrimoniális ügyek számának felfutásához) hasonlóan, a lelkészek, tanítók és családjaik életvitelét és magatartásmintáit is kikezdték a háborús időszakok. Ezt támasztja alá, hogy a Rákóczi-szabadságharc után az egyházi fórumok elé került tizenöt esetből hat alkalommal a lelkész, illetve a tanító felesége került az egyházfegyelmi fórumok elé. Három esetben, így Kendi Mihály és felesége esetében is, bizonyítottan házasságtörés miatt, egy ízben pedig németekkel való paráznaság, tánc és káromkodás vádjával. Beszédes jele volt a lelkipásztori kar háborús viszonyokat követő állapotának, hogy a nyolc elmarasztalt lelkész közül egy vizitáció leforgása alatt három lelkipásztort, köztük Kendi Mihályt függesztettek fel szolgálatából.

6. Illetlen viselkedés

A vizitáció intézményéből és a lelkipásztori státusz kiemelt jellegéből fakadt, hogy a papoknak nemcsak hivatali, de családi élete is a nyilvánosság szigorúbb felügyelete alatt zajlott. A lelkész személyével szemben állított fokozott közösségi elvárások eredményezték egyben a 18. századi vizitációs jegyzőkönyvek egy további sajátosságát is, nevezetesen, hogy nemcsak a „súlyos ügyeket”, hanem a lelkész és a helyi közösség viszonyának a mindennapi együtt élésből fakadó apró-cseprő konfliktusait is rögzítették. Ráadásul a helyi közvélemény nemcsak a lelkész, hanem egész családja életét is szigorú figyelemmel kísérte, amely a papi hivatal megítélésére is visszahatott. Így például 1703-ban a

⁵⁴ Buzogány – Ősz – Tóth 2008b. 20–21.

gálfalvi lelkipásztor gyermekei olyan konfliktusba kerültek a falusiakkal, hogy a hívek azzal fenyegetőztek, ha a pap „*két fiát szörnyű veszekedése, verekedése miatt meg nem zabolázza, készek elbocsátani a prédikátort.*”⁵⁵ 1726-ban pedig a sövényfalvi gyülekezet többek között azzal magyarázta, hogy nem marasztja a papot, mert fia káromkodott és az egyházi személyeket nem becsülte.⁵⁶ A protestáns lelkészekre nemcsak a vallásgyakorlattal kapcsolatos minták közvetítői szerepköre hárult, hanem családapaként a helyes családi élettel kapcsolatos egyházi elvárások megjelenítését is tőlük várták el.⁵⁷

Forrásainkból jól körvonalazható, hogy a falu közössége, illetve az egyház-község milyen elvárásokat támasztott a lelkipásztorral és családjával szemben. Fontos szempont volt a kötelesség ellátása, ne legyen „restes”, azaz legyen szorgalmas a munkájában. Ugyanakkor forrásaink arra is utalnak, hogy a lelkipásztori feladatok előírászerű betartatásának igényét elsősorban nem a közösség vallásos mentalitásának tükréként kell értelmeznünk, hanem a tisztséggel szembeni elvárásként.

A vizitáció intézménye szolgált a közösségi együttélés alapvető szabályait áthágó lelkipásztorokkal szemben a falu által elvárt magatartási normák kikényszerítésére. A lelkésszel szemben elvárás volt, hogy tartson jó rendet, nyugalmat.⁵⁸ Ne veszekedjen, ne teremtsen konfliktust, nyilvános botrányt maga körül, illetlen vagy „botránkozató” magaviseletével ne sértse a faluközösség hagyományos rendjét, ne veszélyeztesse a falu békességét. Miként a küüllőalmási lelkészt intette a vizitáció: ne veszekedjen, ne háborogjon, cseléideit, gyerekeit intse, hogy az embereket megbecsüljék.⁵⁹ A lelkészi státusszal szemben elvárt magatartási mintákat a jegyzőkönyvek leggyakrabban az *illendőképpen* kifejezéssel foglalták össze.

A vádak megfogalmazásából, a szóhasználatból ezzel szoros összefüggésben egy további fontos aspektus is körvonalazódik. Azon vádak mellett, amelyek a lelkészt hivatalbéli restséggel, egyházi feladatainak elmulasztásával, ünneprontással, a szentségek iránti nemtörődomséggel vádolták, megjelentek ellenkező irányú panaszok is, amelyek azt kifogásolták, hogy a lelkész, illetve családja visszaél a közösségen belüli pozíciójával, hivatallal járó tekintélyével. Ugyanakkor az ilyen jellegű panaszok vizitáció elé vitele azt sejteti, hogy a lelkészi autoritással szemben az egyházi vezetőktől elégtételre számíthattak a hívek, s még a vizitációk rövid, az egyes esetek körülményeit nem részletező

⁵⁵ KükEhmLvt prot. I/2. 1703. 374.

⁵⁶ KükEhmLvt prot. II/3. 1726. 3.

⁵⁷ Schorn-Shütte 1998. 726.

⁵⁸ Ehhez az elvárás rendszerhez igazodtak azok a 18. században megjelenő panaszok, amelyek a fizikai rend hiányát, és a gazdálkodás elhanyagolását róják fel a lelkésznek. Az 1720-as években Balavásáron, Gógánban, Széplakon egyaránt az a panasz, hogy a helyi lelkész marháit, lovait nem a pajtában tartja, udvara ganéval van tele, 1731-ben Bogáton pedig az, hogy a trágyát az udvarra hánnya.

⁵⁹ KükEhmLvt prot. I/2. 1723. 130.

bejegyzései is azt mutatják, hogy bizonyos esetekben az esperes kész volt a lelkésszel szemben az egyházközség felől érkező panaszokat elismerni. Ez történt Dányában, ahol „öt bokor ember nem akar a templomba járni, minthogy elidegenítette holmi szavaival”. Míg az öt férfit a vizitáció arra intette, hogy járjanak templomba, máskülönben számártemetés lesz a büntetésük, a lelkészt is nyomatékosan megintette az esperes, hogy „hallgatóihoz magát úgy accomodálja, nagy durva szókkal ne idegenítse, hanem inkább reducálja, másképpen kemény censurája leszén.”⁶⁰ Hasonlóképpen a haranglábi lelkészt is azért figyelmeztette az esperes, hogy gyülekezetében békességet tartson: „indulatit bordonzza zabolán, s hallgatóival ne békétlenkedgyék, s illetlen szókkal ne illesse.”⁶¹

A falu ragaszkodott hozzá, hogy a lelkész kötelességszerűen teljesítse egyházi feladatait, szigorúbban számon kérte mindazokat a kihágásokat papjaitól, melyek egyébként mindennapiak voltak a falu életében, ugyanakkor elvárta, hogy szerénységet tanúsítson a közösséggel való kapcsolatában. A faluközösség szokásainak megszegése, a lelkésszel szemben támasztott elvárások megsértése, másfelől a hívekkel szemben szigorúbb vallási, erkölcsi normák kikényszerítése miatt számos konfliktusra került sor gyülekezet és lelkész, tanító és lelkész, patrónus és lelkész kapcsolatában. A lelkész személyével szembeni tiltakozás nyomai a 18. századi feljegyzésekben kerülnek elő. Az ellenállás többnyire gazdasági jellegű volt: közmunka- és adómegtagadás. Ekkorra datálhatók azok az újdonságnak számító bejegyzések is, amelyek arra utaltak, hogy a lelkésszel szembeni személyes konfliktus miatt a haragos fél nem ment templomba, vagy nem vett úrvacsorát. Ezt tette Tövis Mihály is Kendi Mihály iránt érzett haragjában.

Összegzés

A lelkészek, tanítók helyi társadalmi struktúrában betöltött helyéről a protocollumok alapján ellentmondásos kép bontakozik ki. A tanítók, lelkészek részesei voltak a közösségi alkalmaknak, használták a környezetük által beszélt nyelvezetet, ismerői és részesei a paraszti kultúrának, faluközösségi rendszernek. Életkörülményeikről – bár rendkívül különbözőek voltak – gyakorta igen szegényes kép rajzolódik ki. Másfelől azonban nemesi jogállásuként élvezték a státuszhoz kapcsolódó kiváltságokat, a helybeli értelmiség képviselői, többen a nemesek társaságának tagjai voltak, sokan szolgálatot tartottak, tudtak írni-olvasni, ők látták el a közigazgatás és az igazságszolgáltatás alsóbb szintű ügyesbajos dolgait, ügyvédként, prókátorként is megjelentek, s valóban segítettek, képviselték híveiket az egyházi törvényszék előtt. Ugyanakkor szoros függési viszonyban álltak a patrónusokkal és a rendszeres adóhátralékban lévő hívekkel.

⁶⁰ KükEhmLvt prot. II/3. 1732. 154.

⁶¹ KükEhmLvt prot. II/2. 1723. 128.

A lelkészek napi kontaktusban éltek gyülekezetük tagjaival, s ebből a szoros viszonyból fakadóan a lelkészek számos nehézséggel is szembesültek a hívekkel való kapcsolattartásban. A lelkészi státusz ambivalens helyzetét jelzi az az 1722-es esperesi rendelkezés, mely szerint *„az egyházi személyeknek tisztességeket mindenki adja meg, a ki ő kegyelmeket gyalázná, tartozzék a megye mellette felkelni és megbüntetni”*.

Ha számba vesszük a lelkészek normasértő cselekedeteit (kötelesség elhanyagolása, ünneprontás, vasárnapi munkavégzés, szentségek megsértése, úrvacsora kiszolgáltatása exkommunikált személyeknek, iszákosság), az látjuk, hogy korszakunkban a vizitációknak mindvégig egyik legfőbb célkitűzése maradt, hogy az egyházi törvényekben előírt normákat az egyház helyi előjáróival betartassák.

Vizsgálatunk egyik fontos tanulsága tehát, hogy az egyházi normák helyi érvényesítésére hivatott papok és tanítók mediátori szerepe árnyalt megközelítést igényel. Hiszen a népi és az elit kultúra között közvetítő helyi egyházi társadalom maga is igen rétegzett volt, a nyugat-európai modellekhez képest kevésbé beszélhetünk egységes lelképásztori karról. Vezetői kétségkívül az erdélyi társadalom elitjéhez tartoztak, a falusi lelkészek pedig a tárgyalt időszakban többnyire továbbra is részesei maradtak a népi kultúrának. Jelentős eltéréseket láthattunk, hogy mintaközvetítő, normaközvetítő szerepüket miként töltötték be, de semmiképpen sem tekinthetünk rájuk egy új típusú, az államhatalom és az egyházvezetés által megszabott szigorú társadalmi fegyelmezés lokális végrehajtóiként. A 17. században, a református erdélyi fejedelmek uralkodása idején erőteljes törekvéseket láttunk, hogy hathatós állami segítséggel egy műveltségében, társadalmi, anyagi helyzetében megerősödő egyházi rendet állítsanak szolgálatba, s a nyugat-európai párhuzamokhoz hasonlóan az egyházi törvényhozás is szigorú szabályokkal igyekezett a lelkészek vallási és erkölcsi nivóját emelni. Lokális szinten, a tanítók-lelkészek és a helyi közösség viszonyrendszerében azonban nem körvonalazható az a fajta kulturális eltávolodás, szakadás, amelyet hasonló egyházi források alapján a nyugati protestantizmus centrumterületein leírtak.⁶² Más oldalról, a Peter Burke által a népi kultúra reformjaként jellemzett hosszú folyamatot, amelynek során az elit, köztük a papság egyre inkább visszahúzódott a köznép kishagyományából, a 18. század első harmadáig az egyházközségek életében legfeljebb nyomokban regisztrálhatjuk. A kis- és a nagyhagyomány között Burke által bemutatott szélesedő szakadék alig érzékelhető forrásainkban, sokkal inkább a hagyomány rendi világnak a mindennapi életből fakadó konfliktusairól adhattunk számot. „Az önfegyelem és a rend ethosának belsővé tételére törekvő”⁶³ helyi klérus képe helyett sokkal inkább a kishagyományban továbbra is otthonosan mozgó egyháziak alakja elevenedik meg.

⁶² Összefoglalóan: Schorn-Schütte 2000. 1–39.

⁶³ Burke 1991. 245–275.

Levéltári források (rövidítések)

- KükEhmLvt prot. I/1. A Küküllői Református Egyházmegye levéltára. Parciális zsinati jegyzőkönyv 1639–1673. OSZK Filmtári dsz: MF/1. 3713.
- KükEhmLvt prot. II/1. Vizitációs jegyzőkönyv 1648–1658. OSZK Filmtári dsz: MF/1. 3710.
- KükEhmLvt prot. I/2. Vegyes vizitációs és parciális zsinati jegyzőkönyvek 1677–1713. OSZK Filmtári dsz: MF/1. 3711.
- KükEhmLvt prot. II/2. Vizitációs jegyzőkönyv 1713–1725. OSZK Filmtári dsz: MF/1 3712.
- KükEhmLvt prot. II/3. Vizitációs jegyzőkönyv 1725–1761. OSZK Filmtári dsz: MF/1 3718.

Irodalom

BAHLCKE, Joachim

- 2005 Konfessionalisierung in Ostmitteleuropa. Wirkungen des religiösen Wandels im 16. und 17. Jahrhundert. In: Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit. Hg. von Volker Leppin – Ulrich A. Wien. Stuttgart, 26–31.

BARTHA Elek

- 1998 Néphit és népi vallásosság. In: A magyar folklór. Szerk. Voigt Vilmos. Budapest, 470–504.

BOD Péter

- 1999 Erdélyi református zsinatok végzései 1606–1762. (S. a. rend., bev. tan.: Buzogány Dezső, Sipos Gábor) Kolozsvár (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 3.)

BURKE, Peter

- 1991 Népi kultúra a kora újkori Európában. Budapest

BURNETT, Amy Nelson

- 2000 Basel's Rural Pastors as Mediators of Confessional and Social Discipline. Central European History 33. 1. 67–85.

BUZOGÁNY Dezső

- 2009 A kálvini etikára épített egyházközségi vagyongazdálkodás. In: Kálvin időszűrője. Szerk. Fazakas Sándor. Budapest, 291–337.

BUZOGÁNY Dezső – ŐSZ Sándor Előd – TÓTH Levente

2008a A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere 1648–1800. I. Ádamos–Dányán. Kolozsvár

2008b A Küküllői Református Egyházmegye Parciális Zsinatainak végzései I. 1638–1720. Kolozsvár

2009 A történelmi Küküllői Református Egyházmegye egyházközségeinek történeti katasztere 1648–1800. II. Désfalva–Kóródszentmárton. Kolozsvár

CRĂCIUN, Maria – GHITTA, Ovidiu – MURDOCK, Graeme

2002 Confessional identity in East-Central Europe. Aldershot

DIXON, Scott

1996 The Reformation and Rural Society: The Parishes of Brandenburg-Ansbach-Kulmbach, 1528–1603. Cambridge

GELEJI KATONA István

1875 Geleji Katona István egyházi kánonai és a szatmári reform. egyházmegye érvényes statutumai. (Összeáll. Kiss Kálmán, ford. Kiss Áron) Kecskemét

GORDON, Bruce

1992 Clerical Discipline and the Rural Reformation. The Synod in Zurich, 1532–1580. Bern

GORSKI, Philip S.

2003 The Disciplinary Revolution. Calvinism and the Rise of the State in Early Modern Europe. Chicago

GRAHAM, Michael F.

1996 'The Uses of Reform. 'Godly Discipline' and Popular Behavior in Scotland and Beyon, 1560–1610. Leiden–New York–Köln (Studies in Medieval and Reformation Thought LVIII.)

GUITMAN Barnabás

2009 A bártfai reformáció első évtizedei és kapcsolatrendszere. PhD-disszertáció, PPKEBTK, Piliscsaba
http://www.btk.ppke.hu/phd/tortenelemtudomany/guitman_barnabas/disszertacio.pdf

HSIA, Ronald Po-Chia

1989 Social Discipline in the Reformation: Central Europe, 1350–1750. London

ILLYÉS Géza

1932 A református esperes és az egyházmegyei kormányzás a XVII. és XVIII. században. Református Szemle 25. 179–183, 213–219.

1936 Papmarasztás az erdélyi református egyházban. Református Szemle 49. 110–116.

1940–1942 Az Erdélyi Református Zsinatok végzései. (Kézirat) Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára

1944 A Küküllői Református Egyházmegye papjai a reformáció korától az Erdélyi Református Generális Zsinat fennállásáig, 1871-ig. Egyháztörténet II. 3–4. 281–333.

- 1995 Milyenek voltak a pásztorok és a rektorok a 17. században? In: Vallási Néprajz 7. Gyülekezeti élet és vallási szokások a Küüllői Református Egyházmegyében. Szerk. Küllős Imola. Budapest, 105–121. [Eredeti közlés: Református Egyházi Élet. Az aiud–nagyenyedi református egyházközség gyülekezeti lapja 4–5. (1942) 63–75.]
- JAKÓ Zsigmond
- 1976 Az erdélyi értelmiség kialakulásának kezdetei. In: Írás, könyv, értelmiség. Bukarest, 5–21.
- JUHÁSZ István
- 1947 A székelyföldi református egyházmegyék. Kolozsvár
- KÁRMÁN Gábor
- 2008 A külpolitika átalakulása a Rákócziak Erdélyében a harmincéves háború után. PhD-disszertáció, ELTE BTK, Budapest
<http://doktori.btk.elte.hu/hist/karman/diss.pdf>
- KISS Réka
- 2011 Egyház és közösség a kora újkorban a Küüllői Református Egyházmegye iratainak tükrében. Budapest
- KLUETING, Harm
- 2005 Reformierte Konfessionalisierung in West- und Ostmitteleuropa. In: Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit. Hg. von Volker Leppin – Ulrich A. Wien. Stuttgart, 26–31.
- KÓSA László
- 1990 Protestáns egyházas szokások és magatartásformák. In: Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Főszerk. Dömötör Tekla. Budapest, 443–481.
- LEPPIN, Volker – WIEN, Ulrich A. (Hg.)
- 2005 Konfessionsbildung und Konfessionskultur in Siebenbürgen in der Frühen Neuzeit. Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europas. Stuttgart
- LOTZ-HEUMANN, Ute
- 2001 The Concept of „Confessionalization”: a Historiographical Paradigm in Dispute. Memoria y Civilización 4. 93–114.
- MENTZER, Raymond (ed.)
- 1994 Sin and the Calvinists. Moral Control and the Consistory in the Reformed Tradition. Kirksville, MO. (Sixteenth Century Essays and Studies XXXII.)
- MOLNÁR ANTAL
- 2005 Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században. Budapest
- MURDOCK, Graeme
- 2000 Calvinism on the Frontier 1600–1660. International Calvinism and the Reformed Church in Hungary and Transylvania. Oxford

PÉTER Katalin

2004 A reformáció: kényszer vagy választás? Budapest

PÉTERFY László

2000 Kend és egyháza. Székelyudvarhely

PETTEGREE, Andrew

2003 'The clergy and the Reformation: from 'devilish priesthood' to new professional elite. In: The Reformation of the Parishes. Ed. by Andrew Pettegree. Manchester–New York, 3–21.

SCHILLING, Heinz

1994–1995 „Confessional Europe”. In: Handbook of European History, 1400–1600. Late Middle Ages, Renaissance and Reformation, 2 vols. Eds. Thomas A. Brady – Heiko A. Oberman – James D. Tracy. Leiden, 641–681.

SCHMIDT, Heinrich Richard

1995 Dorf und Religion. Reformierte Sittenzucht in Berner Landgemeinden der frühen Neuzeit. Stuttgart–Jena–New York (Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte 41.)

SCHORN-SCHÜTTE, Luise

1998 The Christian Clergy in the Early Modern Holy Roman Empire: A Comparative Social Study. Sixteenth Century Journal XXIX. 3. 717–731.

2000 Priest, Preacher, Pastor: Research on Clerical Office in Early Modern Europe. Central European History 33. 1. 1–39.

SZABÓ Miklós

2003 Művelődés és gazdálkodás az újkori Erdélyben. Erdélyi értelmiség, városfejlődés és paraszti gazdálkodás a XVI–XIX. században. Marosvásárhely

TONK Sándor

1994 A Marosvásárhelyi Református Kollégium diáksága 1653–1848. Szeged (Fontes Rerum Scholasticarum VI.)

TUSOR Péter

2008 Felekezetszerveződés a kora újkorban. Vigilia 73. 1. sz. 12–18.